

ANATÓMMIAI LECKE JELEN- ÉS UTÓKORNAK*

BOSNYÁK ISTVÁN

A KORHŰ MÓDSZER ÉS A BORGHESI „CSEL”

Danilo Kiš elbeszélőművészetének módszere a *Borisz Davidovics sír- emlékében* a *non-fiction-forma* szigorú tiszteletére alapul, ennek szinonimája pedig önála is a *dokumentáris forma*. Még hozzá kettős értelemben: mint tényleges és fiktív dokumentumokkal egyaránt építkező epikus eljárás esztétikai eredménye.

Elbeszéléseinek alapanyaga a sztálinizmus „fenoménjával” kapcsolatos nemzetközi szak- és emlékirat-irodalom, illetve a *nem-belletrésztikus* literatúra. Amiért is, magától értetődően, már jórészt eleve tárgyaltan volt a „plagizálás” miatti vádzuhatag...

Ebből az alapvető dokumentumforrásból merítette a szerző — a szépirodalmi transzponálás puszta *anyagaként*, esztétikailag még meg nem formázott, csupasz *valóság-elemként* — a szereplők, cselekményszínterek és szüzsék jó részét, miközben a sajátosságosan szörnyűséges, a „fenomén” nemzetközi szakirodalmának gyarapodásával lassan ugyancsak nemzetközivé alakuló *vándor-történeteket* is be-beépítette dokumentumprózájának szerkezetébe. Másrészt viszont *fiktív* „tényanyagot” is kreált, de mindig a *valóságos* történelmi tények, *hiteles* emberi sorsok és események szellemében, azok logikáját, belső természetrajzát követve. E tényleges és fiktív dokumentarizmusnak pedig nála is az a rendeltetése, hogy növelje az elbeszélések epikus hitelét. S növeli is, függetlenül attól, hogy valós vagy hamis tények felhasználásáról van-e szó.

Hisz a „fenomén” természetrajzát valamelyest is ismerő olvasó számára nem az a fontos, például, hogy a kötet címadó darabjának főszereplője, Borisz Davidovics Novszkij csakugyan a „közlekedés- és postaügyi népbiztoság” alkalmazottjaként fejezi-e be közéleti tevékenységét s kezdi meg a lebuktatottak pokoljárását; esztétikailag egyedül az a fontos és funkcionális, hogy az olvasó ebben a tényszerű utalásban

* Részlet egy nagyobb tanulmányból; itt közölt fejezetét vö.: *Híd*, 1980/9. sz.

ráismer a jellemzőre, a „fenomén” gépezetének azon közismert eljárására, hogy a neves közéletiek lefokozását egyebek közt a legjelentéktlenebb minisztériumokba való bedugással is le lehet zárni, s azután már *természetszerűen* jöhet a letartóztatás, a közvélemény felajzása nélkül... A valahonnan, más forrásból — például az emlékirat-irodalomból — már ismert sztereotípiának efféle előbukkanása az elbeszélésben igen hatásosan növeli az epikus hitelt, hisz a *ráismerés* pszichológiai mechanizmusa az olvasóban csakis fokozhatja a valószerűség illúzióját.

Utaltunk már rá, hogy Danilo Kiš nemcsak a „fenoménre” közvetlenül vonatkozó szakirodalmat használja fel anyagforrásként, hanem a legkülönbélebb írásművekből — kézikönyvekből, lexikonokból, művészettörténetekből stb. — vett életrajzi, történeti és topográfiai ismeretanyagot is. (Egyetlen nem e századi sztorijának, a szóban forgó „fenomén” bizonyos „előképét”, középkori „ősmodelljét” megrajzoló *Kutyák és könyvek* írásakor viszont jórészt egyháztörténeti forrásokra épít.) Ezzel a különféle műfajú kútfőkből merített dokumentarizmussal aztán szerzőnk is azt példázza, hogy korunk *homo gutenbergiensis*-ének — ha netán maga is író — az emberiség évezredes betűhalmaza, íráskultúrája ugyanolyan tapasztalati valóság, ugyanolyan történelmi realitás és *primér* élményforrás, mint az „igazi”, a történő történelem „életes” (vagy inkább halálos?) valósága... Mert írásos dokumentumok nélkül ez utóbbinak a „reáliája” alig is létezhetne a mai alkotó tudatában: a történelem itt és most csak azért van, mert leírták...

E következetesen érvényesített dokumentarizmus logikusan zárja ki a hagyományos epika pszichologizmusát. Míg a „kitaláló”, illetve „mese-mondó” elbeszélő gyakorlat az epikus hitel látszatát egyebek közt épp a pszichologizálással valósította meg, a Kiš által is szorgalmazott alkotómódszer ellen-pszichologizmusa nyilvánvalóan arra a felismerésre alapul, hogy korunkban, a *kétféle* táborvilágot létrehozó paranoid században a dokumentarizmus lélektanilag is valószerűbb, mint a puszta „kitalálás”. Más szóval: a dokumentumokkal jobban meg lehet közelíteni korunk pszichológiai rondabugyrát, mint a póre képzelettel...

Hisz századunk jobb- és baloldali történelmének szereplőit az ún. „valóságban” sem a régi jó, klasszikus lélektan erkölcspszichológiai motívumai irányítják immár, hanem sokkal inkább a drasztikusan „metapszichologikus” kényszerek és meghatározottságok. Ami azt is jelenti, hogy a XIX. századi, még viszonylag integrális személyiség kényszerű meghasonlása és felbomlása után a pszichológiai realizmus hagyományos hőstípusát ma már jobbára csak a történelmi és antropológiai valóság *ellenére* lehet fenntartani az irodalomban. S hogy például nincs az a zseniális pszichológiai realizmus, amely a B. D. Novszkijra kényszerített — alább majd vázolandó — *pokoli választást* leleményesebben ki tudná találni s az általa előállt lélektani helyzetet és légkört való-

szerűbben tudná megragadni, mint a tárgyilagos, szófukar, a hosszadalmas pszichológizálást következetesen megkerülő dokumentarizmus.

Danilo Kiš epikus eljárása a tematikai megkötöttségnek s a történelmi témák és motívumok szabad alkotói variálásának látszólag paradox ötvözete. Mert amint ez már az eddigiek során is fölsejlett — különösen a Štajner-émlékiratra való visszautalásokból —, szerzőnk úgy építi föl elbeszéléseinek narratív keretét, fabuláját, hogy eközben gyakran kötődik a nem-szépirodalmi forrásokból merített, rendszerint tömény, anekdotikus szüzsékhez is. Ám ezeket sohasem mechanikusan, „egy az egyben” veszi át, hanem szabadon kombinálja, bővíti, összevonja, kiegészíti és nyelvi/stilisztikai szempontból is átalakítja. Már ahogy a téma, a vele szembeni alkotói/kritikai viszonyulás, illetve a realizálandó epikus tartalom és annak narratív kerete megköveteli. Azaz: ahogy a való világ írástörédekeiből (is) épülő új, epikus világ belső törvényszerűségei, „logikája” és „ontológiája” igényli...

A források szabad alkotói felhasználása közben Kišnél igen gyakori a helyszín-, a szereplő- és szerepcseré. A Štajner-émlékiratban állítólagos német kémként lebuktatott E. V. Eimikéből például *A rózsafanyelű késben* így lesz egy lengyel kommunista emigráns nőt likvidáltató *antonovkai* párttitkár — a Štajnernál meg nem nevezett *munkácsi* titkár helyett —, a kárpát-ukrajnai Miska mészárosból pedig e likvidálást végrehajtó *antonovkai* Miksa/Her Mixat/Mixat Hantescu/L. M. Hantesi/Mihail Hantescu... Dr. Georg Bileckiből, Štajner másik tábor társából viszont (akit egykori tábori ismerőse, egy tényleges gonosztevő öl meg a szabadulás után) így lesz *A bűvös kártyajátékban* hasonló körülmények közt kimúló — dr. Taube... A lengyelországi pogromok elől a Szovjetunióba menekült s ezért táborba kerülő Podolskinak viszont az elbeszélésfűzér címszereplője, B. D. Novszkij „öröklí” az elhalálozásmódját: szökés közben a norilszki fogolytábor öntödéjének forró maszszájába veti magát, és szó szerint *elpárolog*, csakhogy ne kerüljön vérszomjas üldözői kezére... Štajner Zsamoidája, az ukrajnai *Kommunyszt* egykori szerkesztője pedig a *Géporozslának* Cseljusztnyikovjává alakul, hogy aztán *Az emise, amely felfalja tulajdon gyermekeit* c. darabban Gould Verschoyle spanyolországi beáruulójaként lássuk viszont... Ezzel szemben Zsamoida — valóságos, Štajneri névén — ez utóbbi elbeszélésben a Verschoyle ideológiai megoldozásával megbízott egyik komszomolista szerepét játssza el, hogy aztán a *Vityebszk-Ordzsonikidzére* érkező NKVD-ügynökök őt is letartóztassák, majd szintén 8 évet mérjenek rá, akárcsak az ideológiai átnevelés szerencsétlen alanyára, az antisztálinista ír republikánusra... Vagyis: a helyszín, személynév, szerep, cselekmény-epizód, sőt halálnem is szabadon applikálódik a dokumentum és a műalkotás relációin, egy teljesen kötetlen irodalmi montázstechnika hatásos alkalmazásának bizonyosságaként.

E korszerű technika „ősmodelljét” kötetünk példáján is vissza lehetne

vezetni egészen a reneszánsz és barokk epika *kompendium-tiszteletére*, vagyis, bizonyos kézikönyvek érdekes leírásainak szépirodalmi céllal történő felhasználására. Azzal a lényeges megszorítással, természetesen, hogy szerzőnk esetében ezeknek az „érdekességeknek” közel sem szórakoztató s még kevésbé „szépérzék-csiklandó” a rendeltetése az új, szépirodalomná transzponált műben, hanem — botránkozató. Esméltető. Amennyiben is ezeknek az átlényegített dokumentarisztikus betéteknek ugyanaz a hivatása, mint az egész elbeszélésfűzérnek: szépirodalommal is segíteni, siettetni a korunk jobboldali kórjának baloldali megfelelőjére való ráeszmélést . . .

S hogy e montázs-technika hatásos alkalmazása közben az epikus cselekmény egy-egy hiteles részlete nem-hiteles szereplőhöz is kötődik, vagy fordítva? — Még ez a látszólagos legönkényesebb alkotói eljárás sem hűtlenség a korvalóságához. Ellenkezőleg és paradox módon: még ez is teljes összhangban van az elbeszélésekkel átfogott korszakkal. Mert ha a montázs-pörök világában, az ún. valóságban lehetséges volt mások életrajzrészleteinek valószínű, sőt „perdöntő” ráapplikálása egy-egy szerencsétlen kiválasztottra, a konstrukciós pör valamely kiszemelt áldozatára, miért ne volna lehetséges és valószínű *ugyanezen* eljárás e valódtalanul valós paranoia-világ művészi transzponálásakor?

Egyébként a teljes és kreatív alkotószabadsággal kezelt hiteles élet-történet-részletek ürügyén sütötték rá szerzőnkre a cselekmény-plagizálás bélyegét, míg a jellemzés és helyszínbázisolás közben felhasznált vizuális dokumentumok „plagizálásának” nem kevésbé otromba vádját annak a ténynek a nem ismerése válthatta ki, hogy például a fényképek, vagy freskó-reprodukciók *írói leolvasása*, a vizuális nyelvnek irodalmira való *átültetése* nem Danilo Kiš vétkes leleménye, s nem is — plágium . . . Csupán egyik gyakori kapcsolata a képzőművészeteknek és az irodalomnak. Amit például már a későreneszánsz, vagyis a manierizmus is termékenyen kamatoztatott az embléma-költéssel. S amit a modern magyar irodalomban Szentkuthy Miklós vitt a tökélyig . . . Danilo Kiš epikus eljárásának vonatkozó sajátsága tehát voltaképpen nem más, mint korszerűsített neomanierizmus . . .

Aminék „titkát”, vagyis az ellentábor megítélése szerinti „alkotói amoralitását” magukban az *elbeszélésekben* is el-elszólta a narrátor, méghozzá szándékosan, célszerűen, akárcsak dokumentarizmusának egyéb módszertani rejtélyeit. Csakhogy a skalpvadászok a nagy sietségben ezt sem vették észre. Pedig hát a dokumentarizmus fortélyainak diszkréttebb, hogy ne mondjuk: alkotóilag rafináltabb „elárulása” mellett olyan harsány, mindent kibeszélő felhívásokkal is találkozunk az elbeszélésfűzérben, mint például az, hogy Gould Verschoyle honi környezetéről, az ír fővárosról „*Bourniquelnek Dublinról festett képe alapján, megbízhatóbb források hiányában, legalább némi fogalmat alkothajunk*”, Édouard Herriot életrajza pedig „*minden valamirevaló enciklopédiában*

megtalálható”... Másutt meg olyan, megnevezetlen forrásokra hivatkozik az elbeszélő — megint csak módszerének harsány „leleplezéseként” —, „amelyekkel nem akarjuk terhelni az olvasót, hadd virgassza magát továbbra is abban a kellemes tévhitben, hogy ezúttal is olyan történetről van szó, amelyet — az írók szerencséjére — a képzelet szüleményének lehet tekinteni”...

Elbeszélőnk tehát nemcsak hogy nem palástolja, de valósággal *köz-hírré is téteti* módszerének dokumentarista fortélyait. Miközben a narrátor szerepében azt is kibeszéli, hogy mi az, amit ő, az epikus, a történelmi alapanyaghoz hozzáad: „*óvatos hozzáköltés*”, illetve azon alkotói „viszketegség” érvényesítése, amely arra ösztökéli az írók, hogy „*a hiteles dokumentumokat (...) megfelelő színekkel, hanghatásokkal, illattingerekkel, a moderneeknek e dekadens szentháromságával egészítse ki*”... Azaz — ténnek hozzá mi —, hogy a holt dokumentáris materiát *megelevenítse*, méghozzá egy olyan, magas hőfokú *epikus stigmatizációval*, amely a holtat, a nem élő, a kézikönyvekben vagy lexikonokban porladót is a teljes azonosulás intenzitásával kelti életre. Márpedig, mi más e művészi képesség, mint az értékes, az időálló tényirodalom mindenkori alapfeltétele?

Az elbeszélésekben felmutatott dokumentumoknak — amint erre szerzőnk az egyik sztorijában maga utal, mintegy mellékesen, lényegében pedig nagyon is funkcionálisan — jórészt *palimpszesztus-jellege* van. Vagyis, a „dokumentum” gyakran csak üres keretül szolgál, melynek eredeti tartalmi helyére az epikus művész újakat ír be, elbeszélés-épfítésének belső szükségletei szerint. A valóságos dokumentumok szabad — olykor a fantasztikum határát súrló — kombinálása mellett aztán ezzel még jobban „összszavarja” a ténylegeset és a fiktívet, s reménytelenné teszi az olvasó spontánul jelentkező szándékát, hogy ebben a filológiai „káoszban” valahogy rendet tegyen s eljusson a szó szerinti hitelességhez, a betűhív Egzakt Igazsághoz.

Danilo Kiš epikus eljárásának ezen jellegzetességében mi azt a „cselt” véljük felismerni, amelyről a *Čas anatomije* mini-szöveggyűjteményének egyik részletében Silvia Molloy is szól. Szerinte ugyanis Borghes — Kiš egyik „bevallott” mestere — a szépprózájában úgy bánik az ismerős, ismeretlen és kitalált idézetekkel, hogy eközben az olvasó nyugalma, békessége a legutolsó gondja... Sőt, voltaképpen épp e közönyös „nyugalom” felajzása a rejtett célja. Mert a publikum egy-egy rétege felismeri a dokumentumként beépített idézetek egy részét, ám senki sem tudja megfejteni az összeset; az egynémely felismert forrás azonban afféle titkos csalétekként csábítja az olvasót a teljesen reménytelen vállalkozásra: az *összes* forrás felismerésére és azonosítására... A módszer fortélya tehát *aktívizál*, s ezzel elősegíti az epikus hatás érvényesülését.

Nos, a „plagizátor”-vadászok nyilván ezt a borghesi/kiši módszertani cselt is szem elől tévesztették, s a vita hevében egyre mélyebbre törtek

be az elébük helyezett filológiai és álfilológiai labirintusba... Hogy aztán vitakönyvében, az *Anatómiai leckében* a „plagizátor” még egyszer s még „kegyetlenebbül” eljáradozzon plágium-vadász komparatista őmohóságukkal: miközben továbbra is segít az insznuálóknak s megnevezi elbeszélésfüzérének jó néhány, még meg nem nevezett forrását, megannyi új rejtélyt és kételyt állít elébük. Hadd dolgozzanak az insznuátor-elvtársak! Elvégre is: a Tudományos Komparatisztika lehetőségei kimeríthetetlenek...

AZ ÚJ-ATLANTISZ VILÁGA, AVAGY A MOZGALOM ELEMBERTELENEDÉSE A KRIMINOLÓGIA IRÁNYÁBA

Danilo Kiš dokumentarista prózája szépirodalmi eszközökkel eleve-níti föl a „fenomén” természetrajzára vonatkozó szociológiai információkat.

Az ír, spanyol, francia, lengyel, magyar, bukovinai és szovjet térségeken játszódó mozgalmi sztorik a titok, rejtély, misztikum, gyanú és bosszú világát körvonalazzák, mégpedig nemcsak a másik — a mozgalmon *kívüli* — világ ellenében, hanem magára a harci tábor belviszonyaira vonatkoztatva is. A kételkedés, bizalmatlanság, örökös áruló-szimatolás, a meggyanúsított aktivista kinyírásának készsége például éppolyan *éber* az illegális mozgalom világában, mint a győztes forradalom országának mozgalmi és hatalmi szerveiben, s a bosszú érvényesítése a *saját* táboron belüli inkrimináltakkal szemben mindkét szférában egyaránt és atavisztikusan heves.

És fel-felfigyelnek ezek a szereplők is „a polgári származás apró szereplőjére”, mint holmi, csaknem behozhatatlan mozgalmári hátrányra, s nem közömböseks „a faji jelleggel” szemben sem... A lebukás egyik gyakori „ősoka” viszont itt is — akárcsak az emlékiratokban — a spanyolországi antifasiszta trockistákkal való egykori közös harc... A *rajkom* pedig ebben az epikában is a szervezet és a tagság fölött álló intézmény, amely — a dolog természetével összhangban azt is mondhatnánk: *akik* — mindent tud, mindent lát... Még azt is — ahogy erről a *Géporoszlánok* egyik remek jelenete tanúskodik —, hogy X elvtárs az éjszaka kellős közepén hol s melyik elvtárs — Y vagy Z — hites feleségével hál...

Az egyes ember, a forradalmár teljes védtelensége és kiszolgáltatottsága a fölötte álló, tőle és mozgalmi társaitól elidegenült, irracionális Fentibb Instanciákkal szemben: ez az alapképlete a forradalmári ontológiának a *B. D. stremlékében* is. Akárcsak a „valóságban” a húszas-ötvenes évek valótlan mozgalmi valóságában. S ennek az irracionális kiszolgáltatottságnak, az ember *saját* táborán belüli teljes védtelenségének a fényében groteszk jelentésárnyalatot kap Leviné híres életelvének

erkölcsi pátosza: „*Mi kommunisták csak szabadságos halottak vagyunk*”... Mert ha a *másik* tábor miatt vagyunk azok, annak felemelő erkölcsi patetikája is lehet; ám ha a *miénk* teszi az egyszer élhető életet ilyen irracionálisan „nyitottá”, ilyen kutyául esetlegessé, akkor a pátosz szükségképpen ironikus fintort vág, groteszkké torzul...

E nemcsak kifelé, de befelé, tulajdon harci sorai irányába is enyhén szólva *keményen* viseltető, keleti típusú mozgalom szociológiai valósága mögé az elbeszélésfűzér néhány erőteljes vonással vázolja fel a történelmi hátteret. Azt az objektív örökséget, amely nélkül e keleti mozgalmisság antropológiáját csupán szubjektívisztikusan lehetne értelmezni, amolyan történelmietlenül felfogott, „született” vadságot és keménységet, afféle „eleve adott néplélektani sajátságot” látva benne.

Az elbeszélésfűzér dokumentarizmusa ezzel szemben visszanyúl a történelmi előzményekhez is, legpregnansabban talán a *Géporoslánokban*:

„A híres Kijevnek, a minden orosz városok anyjának, a XI. század elején körülbelül négyszáz temploma van, s így lesz Kijev, Merseburgi Dietmar szerint, »Konstantinápoly vetélytársa és Bizánc legszebb gyöngyszeme«. Ily módon a bizánci császársághoz és egyházhoz pártoló Oroszország a pravoszlávság révén egy ősi és rafinált civilizáció része lesz ugyan, de szakadársága és a római fennhatóság megtagadása miatt ki lesz téve a mongol hódítók kényének-kedvének, és nem számíthat Európa segítségére. Ez a szakadárság aztán az orosz pravoszlávságnak a nyugattól való elszigetelődéséhez vezet; mit sem tudva az égisz évről gót tornyokról, a muzsikok vérén és verejtékén épülnek majd az itteni templomok, ami pedig az érzelmeket illeti, Oroszország fittyet hány a lovagkornak és »úgy veri majd asszonyait, mintha nő kultusz soha nem is lett volna«...»

A történelmi távlatok és hagyományok fel-felvillantásával objektív árnyalást kap az alapvető mozgalmi erényként istenített fanatikus hűség és gyűlölet. Görényit vagy embert — méghozzá mozgalmi társat — fojtani meg, amennyiben ez utóbbi a pártfeladat hűségesebb teljesítését jelenti: egyre megy... Hisz a célok és eszközök viszonyából kiiktatott a morális dialektika, az emberséges cél nem feltételezi immár a legalább *viszonylag* emberséges eszközöket sem; mindent szabad, ami az önmagában vett és abszolutizált Cél szent nevében hasznosnak látszik... Az viszont, hogy az egykori gátlástalan, fanatikus feladatlejesítők a Borisz Davidovicsok világában sokszor maguk is az egyetemes fanatizmus gépezetének áldozatai lesznek s a kemény forradalmiság likvidálja tulajdon kemény gyermekeit is: ez sem enyhíti, csak még jobban súlyosbítja a „fenomén” erkölcsi nihilizmusát.

A mozgalom elembertelenedésének valóságos méreteit az elbeszélésfű-

zérben közvetett módon az is érzékelteti, hogy a politikai valóságzféra mellett megjelenik a kimondottan bűnügyi is, és e kettő sajátosságai gyakran — egymásra rímelnek. A hatalmas táborokban például a politikai foglyok és a velük egybezárt tényleges bűnösök életén egyaránt a hatósági fanatizmus, „a bosszú gyönyöre” uralkodik; az alvilági vezér, a „pahán” éppúgy „hasznos beismerő vallomást” tesz, mint az erre kényszerített mozgalmiak; a *kelepce, feladat, törbe csal, lépre megy, árulás* bűnügyi zsargonja pedig fel-felbukkan a mozgalmiak körében is, méghozzá nemcsak a táborig, de a „kinti”, a „szabad” életben úgyszintén... S mint ahogy a lágerok gengszter-argójában „minden mást jelent, az isten ördögöt, az ördög istent” (*A búvós kártyajáték*), úgy e „kinti”, ideologikus szférában is hasonló a helyzet: a szent és legszentebb szavak burka gyakran ugyancsak gonosz, elvetemült, alvilági „szemantikát” hordoz...

A *Borisz Davidovics síremléke* szociológiai „híryanagának” egyik újszerűsége épp abban van, hogy az ártatlan milliók ellen foganatosított „klasszikus”, a *másik* táborvilágban is „sikerrel” alkalmazott bűnügyi vétségnek a „szabad” világban, a sztálinizálódó mozgalom táboron kívüli valóságában is ki-kiütözköznek a tünetei. Miközben az egyik elbeszélésben funkcionális utalás történik a mozgalmiak nevezetes, a központi pártkassza feltöltését célzó s Lenin által annak idején szigorúan elítélt vonatrablására is... A táborvilág mint Totális Kriminológia ily módon nem deus ex machinaként, valami sajnálatos véletlenként lép színre az elbeszélésekben, hanem egyféle *logikus* következményként. A bűnügy irányába fokozatosan eltemerülő mozgalom betetőzéseként.

A jónak és rossznak s a jóért érvényesítendő gonosznak és alviláginak az egyesítője a kötet jellegzetes *professzionáta-forradalmára*, B. D. Novszkij is. Életének „szabad” időszakában állandóan fűti az egészségét is felőrlő „forradalmi hév, amely vérrel és mirigyekkel táplálkozik”; saját forradalmári hivatásáról mint egyetlen *szenvedélyről*, mint „a keserves, vérpezsdítő és rejtélyes forradalmár-mesterségről” vall; az elbeszélő pedig képzeletbeli vagy tényleges dokumentumokra hivatkozva ekképp is jellemzi őt: „Az amoralitás, a cinizmus és az eszmékért, könyvekért, a zenéért és az emberekért való spontán lelkesedés keveréke volt (...), olyan emberfajtához hasonlított, amely valahol a professzor és a gengszter között van.” S aki a pártmunka taktikai és stratégiai útvesztőiben a „gyors és úgyszólván fájdalommentes pálfordulás” képességéről is tanúságot tesz... Alakjában tehát, tennénk hozzá mi, az a túlzóan általánosító tolsztoji forradalmár-karikatúra nyer konkrét és nem karikatúrális formát, miszerint: „A forradalmárok szakemberek. Az ő mesterségük is olyan, mint bármely másik, például a katonai mesterség. Tévedés azt hinni, hogy ez a mesterség fölötte áll a többinek...” Vagy azt is mondhatnánk, hogy Borisz Davidovics Novszkij alakjában egyféléképp a necsajevi „forradalmi katekizmus” is testet ölt: „A forra-

dalmárt sorsa ítéli arra, hogy forradalmár legyen. (...) Zsarnok önmagával, s másokkal is zsarnoknak kell lennie. El kell nyomnia magában a rokonság, szeretet, hála, sőt a becsület gyengéd és gyengítő érzését, hogy helyt adjon a forradalom iránti jéghideg, célratörő szenvedélynek..."

E mesteremberi szakszerűséggel és hideg módszerességgel dolgozó novszkiji forradalmártípus azonban, természetesen, nem úgy „születik”, holmi eleve adott „néplélektani” sajátságokkal; őt az *épp ilyen*, professzionáta-forradalmári gátlástalanságot „igénylő” (mert másképp meg nem változtatható) cári valóság, illetve a vele *adekvát* módszerekkel és eszközökkel szembeszegülő mozgalom formálja. Am a Novszkijok nemcsak produktumai a történelmi (cári) és politikai (illegális-mozgalmi) valóságnak, hanem maguk is *alakítói* annak a harci eszköztárnak és metodológiának, amely a forradalom győzelme *után* majd szörnyű logikus-szágal vezet — a táborvilághoz...

Az elbeszélő ezt a kisebb kontinensre rúgó északi táborvilágot egy helyütt igen találóan az Új-Atlantisz metaforájával jelzi: újnak vélt, de barbarizmusba visszasüllyedt földrész, melyen érvényüket veszítik az emberi civilizáció alapvető vívmányai...

Ezt a „visszabarbarizált” világot az elbeszélésfűzér darabjai egymást kiegészítve és egymásra rímelve, a maga viszonylagos teljességében vázolják fel. A vegetatív létől a szexuálison át a rituálisig és metafizikaiig. S e szörnyű „totalításban” az emlékirat-irodalomból is jól ismert *szociális hierarchia* bontakozik ki.

Egyrészt ott van a hatalmi csúcs, az Új-Atlantisz értelmében és igazságosságában vakon hívők (vagy a csupán gyáván meghunyászkodók) inkvizítor-rétege. Alattuk pedig — e hatalmi „krém” fogdmegjeiként, az „igazságszolgáltatás” gátlástalan segédzemélyzeteként — a *tényleges* bűnözők, lopók, csalók, betörők, lumpenproletárok sáskahada, élükön a „pahánok” szörnyű „élcapatával”. Az elbeszélő egy helyütt „Makarenko fattyúkolykeinek” nevezi ezt az egyféleképp *szintén* szerencsétlen népséget, s e metafora mögötti szociális valóság dimenziói, illetve a polgári értelemben vett bűnözés fantasztikus méretei már önmagukban is arra utalnak, hogy a fegyveres forradalom Október országában sem vált, nem is válhatott az élet Tisztítótüzévé, afféle létnevesítő Demiurgosszá. Mint ahogy egy-két évtized alatt nem válhatott azzá az ember gyors, forradalmi átnevelhetőségébe vetett pedagógiai optimizmus sem.

Amíg azonban erre lehet találni némi történelmi mentséget, arra már aligha, hogy Új-Atlantisz hierarchiájában, ebben a sajátságos „osztálytársadalomban” a politikai lebuktatottak ugyancsak fantasztikusan népes táborra Makarenko nyomorúságos fattyúkolykeinek tömegei *alatt* sínylődik. Léven, hogy e sajátságos Igazságszolgáltatás értékrendszerében a polgári gyilkosság például *kisebb* vétségnek minősül, mint a forradal-

márok vélt vagy tényleges ideológiai „elhajlása”. Azaz: „lecsúsása” a magát abszolutizáló sztálinisztikus „vonalról”...

A honi s az európai szélrózsa minden irányából érkező nemzetközi forradalmárok ely módon kettős kiszolgáltatottságban tengetik animá-lisan megnyomorított életüket: a „szenteknek” — a tábori csúcs *hiva-talos* képviselőinek — és az „ördögöknek” — a „szent” csúcsot pokoli hidegvérrel kiszolgáló *másod-batalomnak* — egyaránt alávetve. Utób-biaknak még a tábori házárd-szenvedély révén is: a „pahánok” olykor egy-egy politikai fogoly fejéért verik a zugát, csak úgy, sportszenve-délyből. . . S a vesztes aztán likvidálja a kiszemeltet. Azon nyomban, a helyszínen, vagy ha ez netán nem sikerül, akkor — mint *A búvós kártyajáték* dr. Taubéjának esetében — a szabadulás után, a „szabad” életben...

E hierarchia legalsó fokán az ártatlanoké az abszolút többség, bár olykor közbük dobnak egy-egy tegnapi túlbuzgó „szentet” is: Új-At-lantiszon a hóhér össze-összetalálkozik saját egykori áldozataival, aki-ket — oktalanul, barbárul, „igazhivő” fanatizmussal — épp ő kínzott meg annak idején valamelyik Lubjankában vagy Butyirkában... Vagy-is, e pokoli igazságszolgáltatás mechanizmusában egyazon, *kétszeresen* is elnyomott „osztály” tagjává válhat a tegnapi (mondvacsinált) poli-tikai „bűnös” és a tegnapi (hatalmi) „szent”... Mint ahogy a rehabi-litálás is együtt érheti — tíz, tizenöt, húsz év múltán — a rettenthetetlen „pahánt” és a nemzetközi forradalmárt... Vagy az animális tábori körülményeket viszonylag egyenes gerinccel átvészelő, illetve a megtört és tábori spiclivé vedlett egykori párttagot...

Azonban Új-Atlantisznak mint a tragikusan kriminalizálódott moz-galom végső rondabugyrának teljes, mindennemű civilizációs szint alatti mélysége épp a jelzett hierarchia „alvilág-centrikussága” révén sötétlik fel leginkább az elbeszélésfűzérben is. Legtöményebb jellemzőként pedig *A búvós kártyajáték*ban:

„A *politikaiak* milliós tömegei ki voltak téve az úgynevezett szo-ciálisan rokoníthatók kényének-kedvének, minden szeszélyének; a táborokban e bűnözők legmerészebb és legképtelenebb álmai vál-tak valóra: a valamikori urak, akiknek dácsáit környékezték ezek az apró tolvajok és nagystílu betörők, most a paradicsom hajdani kiűzöttjeinek cselédjei, »adjutánsai«, rabszolgái lettek; az igazság-szolgáltatás úrnői pedig, a miniszter- és bírónők az ágyasaik és rabszolgánők lettek azoknak, akik felett tegnap még ítélkeztek, és akiknek, Gorkijra, Makarenkóra és más klasszikusokra hivat-kozva, a társadalmi igazságról és az osztályöntudatról prédikál-tak. Röviden szólva, a bűnözők aranykora volt ez, különösen azoknak, akiknek nevét ebben az új hierarchiában a *pahán* dics-fénye övezte, mint Kosztik Korsunidze, az Artista esetében. Az

alvilág királya az alvilágban király igazán; neki dolgoznak nemcsak a letúnt uraságok, hanem a megrögzött bűnözők egész légiója lesi minden kívánságát: Korsunidzenak egy szavába vagy csak egy tekintetébe került, hogy Cseljusztnyikov, a volt csekista karmazsinpiros csizmája máris az ő (Kosztik) lábán ragyogjon; vagy hogy a szakács, a volt kerítő és gyilkos szíves jóvóltából felhizlalják a fehér bőrű Nasztaszja Fedotejevna M.-t, a rajkom (volt) titkárának hitvesét, s Kosztikhoz vezessék, mert az Artista, istenem, szereti a testes hölgyeket..."

A civitas Homo helyett továbbra is: civitas Dei, avagy a mozgalom elembertelenedése a vallási metafizika irányába

Történt már rá utalás, hogy a hét elbeszélést tartalmazó füzer egyetlen darabja, a *Kutyák és könyvek* nem e századi tematikájú, ám a jelentése nagyon is összefügg a szóban forgó „modern fenoménnel”: annak bizonyos meta-történelmi jellegét domborítja ki.

E középkori sztori időszerűsége az elbeszélésfüzer szöveggörnyezetében a sajtáságosan „vallásos” metafizika uralma révén lesz nyilvánvalóvá. Az *eretnekűző* két világ — a középkori és a XX. századi — ideológiájának, politikájának, értéktanának és erkölcsének egyaránt emberföltötti, deifikált jellege révén.

Mert a kötet húszas—ötvenes években játszódó történeteinek emberi világát is az embertelenül misztikus *téves tudat* ködfátyla lengi be, a győztes forradalom hónának paradox ideológiájaként: a *hivők* itt is „hol a földre, a pokol tanyahelyére, hol pedig az égre, a mennyek országára vetik szemüket” — amint ezt a vallásos és mozgalmi tudat fatális rokonságára szellemesen „rájátszó” *Géporoslánok* egyik közvetett utalása diszkréten jelzi. S amint ugyanezen elbeszélés egyik epizódja hangsúlyosan is kidomborítja: Aljosa, a *rajkom* bizalmas sofőrje, vagyis a mechanizmus hivatali igazhivője *spontánul kezet csókol* a Herriot tiszteletére rendezett NKVD-cirkusz főszereplőjének, az *esperessé* álcázott Cseljusztnyikovnak... Mert hát Aljosának igazhivő tudatának mélystruktúrája nyilvánvalóan vallási... Akárcsak a már többször is emlegetett Miksánké, a görényt és a kinézett kommunista nőt egyazon rendületlenséggel likvidáló aktivistáé, aki — miközben „szálkás, paraszti kezeléssel a beismerő vallomás sorait” rója, vagyis a hazug bevallást, hogy ő is a Gestapo megrögzött, a szovjethatalom aláadásán tevékenykedő ügynöke — úgy néz föl az Ő arcképére, „arra a jóságos, mosolygós arcra, egy bölcs öregnek a jóságos arcára”, mint ahogy szorongatott léthelyzetben a Krisztus-képre szokás felnézni: „*rimánkodva és tisztelettel elegy félelemmel*”...

E sajtáságosan „vallásos” tudat fényében aztán egyféleképp logikus a „fenomén” politikájának az elbeszélésekben is fel-felvillanó egyik alap-

ismérve: az áldozathozatal végenincs, mitikus láncolata; a metafizikai szerencsekerék esztelen forgása: aki ma „fent” van s mások fölött ítélkezik százszázalékos igazhívóséggel, holnap maga is lefordulhat s más százszázalékosok ítélkeznek őfölötte... Ugyanúgy, mint a korabeli „magas” politikában. Mint például a Zinovjev—Kamenyev pör esetében, amikor is a két „főbűnöst” az egykori intim barátai, Radek és Pjatakov mocskolják a leghevesebben, lefelé fordítva a szerencsétlenek szerencsekerékét, hogy nem sokkal később *övelük*, Radekkal és Pjatakovval tegyék ugyanezt — mások... Miközben ők maguk a kiszemelt újabb áldozatok, a mágikus-mitikus áldozatláncolat következő „történelmi láncszemét” ragadják meg máris, a metafizikus dialektika törvénye szerint: végső forradalmi odaadással mocskolják Buharint, Rikovot és Tuhacsevszkijt, az újabb kiszemeltek... Ám Radeké a „bevallásukból”, hogy meg akarták ölni az Emberiség Jótevőjét, valamint Molotovot, Jezsovot és Beriját, az isteni eleve elrendelés intő jeleként kihagyják Jagoda nevét... Tehát: a szintén soron levőt... Holott előzetesen épp ő „leplezi le” forradalmári éberségével Zinovjevot, Kamenyevet és társaikat, majd Radekot, Pjatakovot s az ő „cinkosait” is... Miután pedig, ezt az Intő Jelt követően, Jagodát ugyanazzal a posztal tisztelik meg, mint annak idején Rikovot és Szmirnovot, majd pedig Bubnovot és Glebov-Avilovot, vagyis: a *postaügyi népbiztonsággal*, máris következhet a likvidálás... Amit Jezsov, az utód bonyolít le az időközben áldozattá vált elődéhez hasonló forradalmi éberséggel, leleplezván Jagodának és cinkostársainak elvetemült összeesküvő tevékenységét... Hogy majd Jezsovot és elvetemült cinkostársait az új utód, Berija leplezze le, illetve, ő fordítson egyet metafizikai szerencsekerékükön... Akárcsak Alknsis és Orlov generálisok tették a veszedelmes hadi összeesküvők, Tuhacsevszkij, Gamarnik és társaik esetében, hogy aztán pár héttel a kivégzésükről szóló jelentés saját kezű aláírását követően *ők* kerüljenek sorra, Orlovék, az aláírók...

A *Borisz Davidovics síremlékében* az áldozathozatal emberfeletti mechanizmusát nem ilyen látványos esetek példázzák ugyan, hanem a „kis” és „középfarmátumú” mozgalmiak máról holnapra bekövetkező lebukásai. Ám a mögöttük fölsejő „morál” ugyanaz: az áldozathozatal végenincs láncolatát az Igaz Úgy és Igaz Vezér (Vezetőség) sikeres védelme igazolja... Ezek szerint viszont a végrehajtók és áldozatok, esetenként pedig a végrehajtó-áldozatok a büntelenség középkori tudatának kába mámorában révedezhetnek: a likvidálás „Krisztus vérének megtorlását” szolgálja, tehát nemcsak jogos, de erkölcsös is...

S épp erre a deifikálódott mozgalmi „morálra” rímel rá igen hatáson az elbeszélésfüzér egyetlen középkori tematikájú darabja. Hisz az 1330-as években játszódó sztori egyebek közt ugyanazt a *nyáj-erkölcsöt* eleveníti fel Baruch David Neumen többszörös eretnek példáján, amely az 1930-as években is a deifikált Gonosszal való szembe nem

szállás legfőbb „morális imperativusa” volt: „Azt mondták: »Indulj el azon az úton, amelyen mindenki halad, és mi a kezünket nyújtjuk; és még azt is mondták: »Ne keress más utakat azon kívül, amelyen mindenki jár.« És még azt is mondták: »Példát követve sokan elpusztultak már«. . .” A *mindenki útja* viszont az 1330-as években is csupán az Egyetlen út, az Ó útja lehetett, akárcsak hatszáz esztendő múlva . . . Ezt az utat pedig a klasszikus és új-inkvizíció éber őrei voltak/lettek hivatva védelmezni, természetesen az erkölcsös tett mámoros tudatában: „Az égi mennyország és földi mennyország nevében kiirtjuk mindazokat, akik nem haladnak az Ó útján . . .”

A két történelmi idő religiózus összecsengése az elbeszélésfüzérben elősorban az egyértelmű allegóriák révén valósul meg. A *Géporaszlánok*-ban például ilyen alkotói rendeltetése van annak az epizódnak, amelyben a Herriot tiszteletére, azaz megtévesztésére rendezett misét Pjasznyikov elvtárs, a *rajkom* titkára, a Csekából való elvtársak és feleségei, a pártlap szerkesztőnői s a *rajkom* titkárnői meg számos egyéb személyiség — „összevissza olyan hatvanfőnyi hívő” — hallgatja nagy buzgalommal, s közöttük térdel, „imádságra kulcsolt kézzel, úgyszintén fekete kendővel besavanyítva, Zseljma Csavcsavadze régi pártmunkás, Pjasznyikov elvtárs felesége, továbbá Hava, tizennyolc éves ifjúkommunista lányuk” is . . . És ilyen többértékű/többértelmű, egyház- és mozgalomtörténeti jelentéssel egyaránt bíró allegorikus epizód az is, amelyben Eimike bizalmas mozgalmi utasítást ad Miksánknak a kiszemelt, de meg nem nevezett „áruló likvidálását megelőzően: „Látni fogod az áruló arcát. Csak vigyázz, meg ne csatlakozzál: az áruló arca a legigazabb ember álarcát öltheti . . .”

Az olvasó pedig az ilyen részleteknél csak rezignáltan füstölöghet magában: Uram isten, magasságos egek, mi is történt, s *hogyan* történetelt meg mindaz, ami megtörtént a világunkban, a *mégis* egyetlen, kínkeserves honunkban, a XX. századi emberiség baloldali történelmében, hogy a középkori vallásos allegória ilyen természetszerűen, ilyen kristálytisztá mozgalmi parabolaként vonatkoztatható a mi időnkre is, és fordítva: a mi időnk tömjénfüstös sztorijai szintén ilyen természetszerűen csenghetnek össze a középkorival . . .

Ez az összecsengés az elbeszélésfüzérben a kerek epizódú, egyértelmű allegóriák mellett olyan diszkrétebb alkotói eljárás révén is érvényesül, mint amilyen, például, a *polivalens lexika* alkalmazása. Vagyis, az olyan szóhasználaté, amely a deifikált középkor és az ugyancsak deifikált újkor világára — sajna — egyaránt vonatkoztatható. S amelyből az olvasó az egyház- és mozgalomtörténet *szintetikus* kisszótárát is elkészítheti a maga — a maguk — nyomorúságára.

Álljon itt, fejezetünk végén, egy ilyen hevenyészett (és bővíthető) „lexikológusi” kísérlet a *Borisz Davidovics síremléke* polivalens szavai-
ból és szintagmáiból; az említett *füstölgésre* talán így, szövegekörnyeze-

tüinkből kiszakítva s betű- és asszociációs rendbe sorolva is okot adnak... Kísérreljük hát meg *kettős* értelmezésüket:

<i>Aláírta áldozat</i>	<i>Fertőzöttek fővesztés terhe alatt felvett kereszténység</i>
<i>Beismerte tévelygését beismerő vallomás</i>	<i>Hit hithű hitetlenkedés</i>
<i>Dogmák</i>	<i>(a) hit hirtelen felbuzdulásában írt beismerő vallomás</i>
<i>Eretnekek eretnek könyvek eretnek gondolkodás veszélyei egészségeselek egyisten tirannizmusában hívők fanatizmusa elmarasztal a gondolkodás bűnében</i>	<i>Igazhitűek kegyetlensége igazak gyűlöletével sújt le az áldozatra inkvizítor ítélőszék</i>
<i>Kételkedés kettéroppantja az áldozat gerincét kihallgatás jegyzőkönyve kíváncsiskodás, amely közismerten a tudás és a bűnbeesés anyja Krisztus hite</i>	<i>Renegát Szekta Talmud talmudisták exkommunikációi talmudista fecsegés valamennyi istenteremténye egyenlőségéről tanú tanúvallomás tántoríthatatlan vizsgálóbíró térdre kényszerít törvények</i>
<i>Megingott megtört megkeresztelkedett</i>	<i>Veszedelmes és szentségtörő módon hangot ad a gyanúnak visszavezeti az igazsághoz</i>
<i>Nihilizmus végzetes hatása</i>	
<i>Pogányok kegyetlensége</i>	

(Groteszk kis nyelvi „kvíz” játszhatna az olvasó annak megfejtése céljából, vajon az elbeszélésfüzér egyes darabjaiban *milyen* szövegösszefüggésben — mozgalmiban vagy egyháztörténetiben? — fordul-e elő egy-egy fenti szó vagy szintagma; *egyféleképp* azonban a „találat” eleve garantált: a jelentés mindig *kettős*...)